

XİDIR NƏBİ BAYRAMI ETNOKULTUROLOJİ ÖZÜNÜTƏŞKİL VƏ ÖZÜNÜİFADƏ FORMASI KİMİ

Məsələnin qoyuluşu: Xıdır Nəbi bayramının etnokulturoloji özünütəşkil və özünüifadə forması kimi öyrənilməsi önce “mədəniyyət” konsepti ilə əlaqədar bir sıra anlayışlara nəzər salmağı tələb edir. Bu, ondan irəli gəlir ki, Xıdır Nəbi bayramı ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılsa da, bu bayram indiyədək hələ heç bir tədqiqatda məhz “etnokulturoloji özünütəşkil və özünüifadə forması kimi” dəyərləndirilməmişdir. Belə bir dəyərləndirmə işi ilk dəfə burada həyata keçirildiyi üçün məsələnin nəzəri əsaslarını məntiqi baxımdan möhkəm şəkildə qurmaq lazım gəlir. Bu isə bizdən “mədəniyyət” anlayışının mənalar sisteminiə nəzər salmağı tələb edir.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Xıdır Nəbi bayramını etnokulturoloji özünütəşkil və özünüifadə forması kimi aşdırmaqdır.

Xıdır Nəbi bayramı, məlum olduğu kimi, mənəvi mədəniyyət hadisəsidir. Bu, ümumi bir yanaşmadır. Mədəniyyət, bildiyimiz kimi, qatbaqat quruluşa malikdir. Xıdır Nəbi bayramının bu sistemdə öz

yeri, rolü, funksiyası var. Bunları aydınlaşdırmaq üçün biz “mədəniyyət-ənənəvi mədəniyyət-etnokultura” sxemi üzrə hərəkət etməliyik. Çünkü Xıdır Nəbi bayramı: ən ümumi planda - mədəniyyət hadisəsi; tarixi-mədəni planda - ənənəvi mədəniyyət hadisəsi; mədəniyyətlərüstü planda - etnokulturoloji hadisədir.

Vikipedik qaynaqda deyildiyi kimi, “mədəniyyət adı altında, əsasən, insan fəaliyyətinin ən müxtəlif təzahür formaları nəzərdə tutulur. Buraya insanın özünüifadə və özünü dərkinin bütün forma və üsulları, insan və toplumun vərdiş və bacarıqlarının hamısı daxildir. Mədəniyyət insan fəaliyyətinin davamlı formalarından təşkil olunur və o, bu formalarsız yaşaya və mövcud ola bilməz. Mədəniyyət - insanı idarə edən, ona təsir edən qaydalar toplusudur. Mədəniyyətin mənşəyi insanın fəaliyyəti, idrakı və yaradıcılığıdır” [11]. “Mədəniyyət” anlayışına verilmiş bu təhlil-dən aşağıdakı qənaətlər hasil olur:

a) *Mədəniyyət - insan fəaliyyətinin istisnasız olaraq bütün sahələrin əhatə edir. İnsanın həyatında elə bir*

fəaliyyət növü, yaxud fəaliyyətin elə bir təzahür forması qalmır ki, bu anlayışın məna çevrəsinə daxil olmasın. Ən başlıcası, mədəniyyət özünüifadə və özünüdərkələ bilavasitə bağlıdır. Yəni mədəniyyət özünüifadə və özünüdərkən formalarının məcmusudur. “Mədəniyyət” anlayışının bu aspektini Xıdır Nəbi bayramı özündə bütövlükdə ehtiva edir. Bu bayram da xalqın etnokulturoloji özünütəşkil və özünüifadə formalarından (modellərindən) biridir. Xalq özünü bu bayram vasitəsilə bir etnos kimi yenidən təşkil edir və bu özünütəşkil vasitəsilə özünü həm də bir milli toplum kimi ifadə etmiş olur. b) Mədəniyyət insan fəaliyyətinin davamlı formalarından təşkil olunması xüsusiyəti Xıdır Nəbi bayramına bilavasitə aiddir. Bu mərasim kompleksində nə varsa - hamısı əsr-lər boyu sabit davranış formulları kimi qalır, dəyişmir və insanı idarə edən qaydalar toplusu kimi çıxış edir. c) Xıdır Nəbi bayramının da mənşəyi, mənbəyi insanın davamlı fəaliyyəti, mifdən başlanmaqla davam edən əqli-idrakı və poetik yaradıcılığıdır.

(Davamı 13-cü səhifədə)

XİDIR NƏBİ BAYRAMI ETNOKULTUROLOJİ ÖZÜNÜTƏŞKİL VƏ ÖZÜNÜİFADƏ FORMASI KİMİ

(Əvvəlki 7-ci sahifədə)

Xıdır Nəbi bayramı tarixi-mədəni baxımdan ənənəvi mədəniyyət, yaxud başqa adı ilə desək, xalq mədəniyyəti hadisəsidir. Vikipedik qaynaqda deyildiyi kimi: "Ənənəvi mədəniyyət - ənənəvi cəmiyyətin mədəniyyətidir. Bəzən bu termin "xalq mədəniyyəti" mənasında işlədir. Ənənəvi mədəniyyət sabit və dinamik (hərəkətli - Ş.A.) olmayan mədəniyyətdir. Bu mədəniyyətin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onda dəyişikliklər o qədər ləng gedir ki, onları həmin mədəniyyətin kollektiv şüru təsbit edə, müəyyənləşdirdə bilmir" [12].

Xıdır Nəbi bayramına "ənənəvi mədəniyyət" anlayışının bu mənə sahəsində nezər saldıqda aşağıdakılardır aydın olur: a) *Xıdır Nəbi bayramı da, heç şübhəsiz, ənənəvi cəmiyyətin mədəniyyətidir.* Ənənəvi cəmiyyət ənənəvi düşüncə ilə yaşayın cəmiyyət deməkdir, yəni o cəmiyyət ki, əsrlərin, minillərin adət-ənənələrini özündə yaşadır. Xıdır Nəbi bayramının nüvəsində "ilk əedad" mifinin durdugu nəzərə alsaq, bu bayram onu yaşadan ənənəvi cəmiyyətin minillərin fövqünə qalxan şüur tarixini da ifadə edir. b) *Ənənəvi mədəniyyət sabit, dəyişməz, qeyri-hərəkətli davranış formulla-rundan təşkil olunur. Bunu biz Xıdır Nəbi bayramında aydın şəkildə müşahidə edirik.* Bu bayram kompleksini təşkil edən mərasimi hərəkət formulları onu yaşadan cəmiyyətin içtimai-iqtisadi inkişafında hansı dəyişikliklər baş vermişsindən asılı olmayıraq, sabit şəkildə qalır. Yəni insanlar Xıdır Nəbi bayramını əsrlər öncə "neca" qeyd edirdilər,indi də "elə" qeyd edirlər. Bu halda sual meydana çıxır: əsrlərin dəyişməsi bayrama öz təsirini göstərməmişdir? Təbii ki, göstərişmiş və bayramın istor gedidi-tunda, istərsə də onu təşkil edən element-ların mənasında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Lakin bu dəyişikliklər, xaridarlı tərifdə göstərildiyi kimi, "o qədər ləng" getmişdir ki, "Xıdır Nəbi" mədəniyyətinin dəyişicilərinin malik olduğu "kollektiv şüur" onu "tsabit edə, müəyyənləşdirə" bilməmişdir. Yəni xalq ha-mışə elə galmışdır ki, onun bayramı, onun adəti dəyişməzdır. c) *Burada əsas olan amillərdən biri ənənəvi şüurda kollektiv özünəmənəsib məsələsidir.* Ənənəvi cəmiyyətlər daim qədimlərdən gələn həyat tərzidə, adət-ənənələr qorumağa, davam etdirməyə çalışır və ənənəvi ola-nın təhrif edilməsini, dəyişdirilməsini, dağılmamasını qəbul edə bilmir. Nəsillər arasındakı ziddiyatlar də bunulub bağ-ıldır. Bir nəsil özündən əvvəlki nəsilə, adətən, "Bizim vaxtumızda belə deyildi, indiklər pozulublar" deyərək bəyənmir. Bu cəhətdən, ənənəvi şüur xalqı ənənə-çərvিসindən yaşadan formulları qoru-yur. Xıdır Nəbi da bayramı ənənəvi cə-miyyəti qoruyan, onu daim təzələməklə yaşadan özünütəşkil və özünüifadə for-masıdır.

Xıdır Nəbi bayramı etnik-mədəni miqyasına görə etnokulturoloji hadisədir. Vikipedik qaynaqda deyilir: "Etnokultura - sosial-mədəni fonun bir hissəsi olub, tarixle müəyyənolşən mənaya malikdir. Etnokulturaların topluslu olvanlıq və etniküstü qovuşma yaradı və beləliklə, etnokulturanı "etniküstü mədəniyyətin" müstəqil inkişaf edən... ele-menti kimi nəzərdən keşirmək olar" [13]. Bu tərifdə bizim diqqatımızı calb edən əsas cəhət "etnokultura" anlayışının tarixən müəyyənolşən mənaya malik olması və "etniküstü mədəniyyətin" elementi olmasıdır. Xıdır Nəbi bayramını etnokulturoloji sövüyyət qaldıran da elə bu cəhət, yəni onun etniküstülüyü-nün tarixi inkişafla müəyyənolşməsidir.

Xıdır Nəbi bayramı həm fiziki, həm də etnik coğrafiyası baxımdan nehəng hadisədir. O, türk xalqlarının əksoriyyətinə əhət edir. Digər tərfəndən, Xıdır Nəbi bayramında mifologiya ilə dinin, ərob Xızır kultu ilə türk Xızır kultunun quşumaların da öz növbəsində İlyas kultu və iranlıların Norvuz kultu ilə qarışması bu bayramı etniküstü mədəniyyət hadisəsinə çevrimişdir. Bu cəhətdən, Xıdır Nəbi etnokulturolojisi mahiyəti onun bir tərfəndən konkret etnik topluma bağlılığından ifadə olunursa, o biri tə-rəfdən, etniküstü hadisə olmasında ifadə olunur. Bayramın etnokulturoloji olvanlığı bunulub bağıldır. O, bir ritual sistemi kimi etnik oları da, etniküstü oları da özündə birloşdirir.

Xıdır Nəbi bayramının etnokulturoloji xüsusiyyətləri onun özünütəşkil və özünüifadə formaları vasitəsi ilə gerçəköləşir. **Etnokulturoloji özünütəşkil - etnosun özünü etnik sistem kimi yenidən təşkil etməsi;** **Etnokulturoloji özünüifadə - etnosun özünü müxtəlif simvollar vasitəsilə ifadə etməsidir.**

Etnik özünütəşkil və özünüifadənin osasında milli kimlik sxemləri durur. Bu cəhətdən:

Milli kimlik sxemləri - konkret etnosun, xalqın özünü yaşatma modelləridir. Xalq özünü yaşatmaq üçün daim özünü müəyyən model-formular əsasında təzələyir. Həmin model-formuların əsasında konkret sxemlər durur. Bu sxemlər hər bir xalqın etnik kimliyini müəyyənolşdırıvən genetik əlamət və xüsusiyyətlərin sistemidir. Bu əlamət və xüsusiyyətlər birlilikdə milli mentaliteti təşkil edir.

Milli mentalitet ilk növbədə milli ruhun ifadəsidir. V.X.Bolotov və A.M.Kumikov yazırlar: "Milliliyin müəyyənliklərini dominant xassası dəha çox mənəvi olaraq özünü göstərir. Milliət ruh mənəvi aləmin mürəkkəb anlayışdır" [6, s. 79]. Bu cəhətdən, Xıdır Nəbi bayramı etnik özünüifadə forması kimi bütün mənəni etibarlı onu yaşadan cəmiyyətlərin milli ruhunu, mənəvi keyfiyyətlərin özündə əks etdirir. Yəni bu bayram başdan-başa xalqın ruhunu ifadə edir. Milliliy xalqın milli kimliyini müəyyənolşdırıvən əlamət və cəhətlərin sistemidir. D.Yıldırım yazır: "Millətləri biri-birindən ayıran və biri-biri ilə əlaqələrini nizamlayan mədəniyyət başlıca olaraq müxtəlif xarakteri kəsb edir" [5, s. 37].

Xıdır Nəbi bayramının birləşdirdiyi xalqlar milli baxımdan özünəməxsus keyfiyyətlərə malik olsalar da, bu bayram etnokulturoloji (etniküstü) hadisə kimi onları birləşdirir.

Xıdır Nəbi, digər tərfəndən, milləti millət kimi təşkil edən, onun milliyyini şərtləndirən etnik özünü təşkil və özünüifadə modelidir. Ağayar Şükürovun kitabında "millət" in belə bir tərifini əmələ gəlmış sabit birliyidir ki, bu da dil, ərazi, iqtisadi həyat birliyi, mədəniyyət ümumiyyətində təzahür edən mənəviyyət birliyi zəminində meydana çıxmışdır" [4, s. 425].

Bu fikirdə mövzumuz baxımdan diqqətən əsas cəhət milləti yaranan faktorlardan birinin "mədəniyyət ümumiyyətində" təzahür etməsidir. Bu cəhətdən, Xıdır Nəbi bayramı etnik özünütəşkil modeli kimi, etnosu təşkil edən fərdləri ümumi mədəniyyət modelində birləşdirməklə onları millətə çevirən faktor kimi çıxış edir.

Xıdır Nəbi milli mədəniyyət hadisəsi kimi bütövlükde milli xarakteri ifadə edir. Bu, Nizami Cəfərovun yazdığı kimi, ondan irəli gəlir ki, "milli mədəniyyət, milli təsəkkür və milli mövcudluq - bunların dialektik münasibəti milli xarakteri verir... Milli mədəniyyət isə milli xarakterin bilavasitə göstəricisidir - bu

anlayışda xalqın bütün tarixi boyu yarat-dığından vəsas, hamısı ifadə olunur" [1, s. 16]. Bütün bunlar göstərir ki, Xıdır Nəbi bayramı milli özünütəşkil və özünüifadə forması kimi "milli mentalitet - milli xarakter" anlayışı ilə six şəkildə bağlıdır. Bu cəhətdən, Xıdır Nəbi milli psixiologiyanın xüsusiyyətləri özündə simvollaşdırır. K.Q.Yunq yazır ki, "Bizi tehtəl-süru-muz bizim bedənimiz kimi keçmişiz izlərini özündə əks etdirir. Biz yalnız lo-lo-jı varis olaraq deyil, psixioloji varis kimi də doğulurraq. Bu və ya digər mər-hə-lədə görüş və təcrübə ayrılır. İnsan bedəni özünü bütün orqanları muzeysi olaraq göstərdiyi kimi, psixiologiya da noslin tarixi təcrübəsini əks etdirir" [10, s. 134].

Bu fikrin işığında Xıdır Nəbi bayramına əzər saldıqda bu qənaətə gəlmək olur ki, bu bayram həm de tehtəlşüri psixiologiyanın daşıyıcısıdır. Onun nüvəsini mif təşkil edir. Mif isə tehtəlşüri ifadə edir. Bu cəhətdən, Xıdır Nəbi bayramının özünütəşkil modellərinin əsasında miflik kosmoqoniyası - yenidən ya-radılış durur.

Xıdır Nəbi bayramı xalqın emosiyalarının - hissələr dənəsinin kütləvi modellər vasitəsilə ifadəsidir. Bayram üçün xarakterik olan əsas hissələr umid, sevinc, gələcəyə inam hissleridir. Bu hissələrin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onları fərdi olmaqla bərabər, həm də kollektiv emosiya kimi çıxış edir. Fərdi emosiyani kollektivləşdirən Xıdır Nəbinin etnik özünüifadə modeli olmasıdır. Yeni burada bütün hissələr ümumi ahəng köklənərək, kollektiv emosiya şəklinde ifadə olunur. L.N.Qumulyovun yazdığı kimi: "Etnik diaqnostikanın əsasında hissyyat dayanır. İnsan öz etnosuna uşaqlıdan mənsub olur" [7, s. 49]. Q.Əliyevin də göstərdiyi kimi: "Mentalitet fərdi və kollektiv sürən spesifik soviyyələrinə xarakterizə edir" [3].

Xıdır Nəbi bayramının etnokulturoloji hadisə olmasının onun etniküstü keyfiyyətlərin milli ruhunu, mənəvi keyfiyyətlərin özündə əks etdirir. Yəni bu bayram başdan-başa xalqın ruhunu ifadə edir. Milliliy xalqın milli kimliyini müəyyənolşdırıvən əlamət və cəhətlərin sistemidir. D.Yıldırım yazır: "Millətləri biri-birindən ayıran və biri-biri ilə əlaqələrini nizamlayan mədəniyyət başlıca olaraq müxtəlif xarakteri kəsb edir" [5, s. 37].

Xıdır Nəbi bayramının birləşdirdiyi xalqlar milli baxımdan özünəməxsus keyfiyyətlərə malik olsalar da, bu bayram etnokulturoloji (etniküstü) hadisə kimi onları birləşdirir.

Xıdır Nəbi, digər tərfəndən, milləti millət kimi təşkil edən, onun milliyyini şərtləndirən etnik özünü təşkil və özünüifadə modelidir. Ağayar Şükürovun kitabında "millət" in belə bir tərifini əmələ gəlmış sabit birliyidir ki, bu da dil, ərazi, iqtisadi həyat birliyi, mədəniyyət ümumiyyətində təzahür edən mənəviyyət birliyi zəminində meydana çıxmışdır" [4, s. 425].

Bu fikirdə mövzumuz baxımdan diqqətən əsas cəhət milləti yaranan faktorlardan birinin "mədəniyyət ümumiyyətində" təzahür etməsidir. Bu cəhətdən, Xıdır Nəbi bayramı etnik özünütəşkil modeli kimi, etnosu təşkil edən fərdləri ümumi mədəniyyət modelində birləşdirməklə onları millətə çevirən faktor kimi çıxış edir.

Xıdır Nəbi milli mədəniyyət hadisəsi kimi bütövlükde milli xarakteri ifadə edir. Bu, Nizami Cəfərovun yazdığı kimi, ondan irəli gəlir ki, "milli mədəniyyət, milli təsəkkür və milli mövcudluq - bunların dialektik münasibəti milli xarakteri verir... Milli mədəniyyət isə milli xarakterin bilavasitə göstəricisidir - bu

sözle, milli şüurun növünü, milli həyat tərzini, milli ənənələri ifadə edir.

İşləmə neticə və yenilikləri: Beləliklə, Xıdır Nəbi bayramının milli özünütəşkil və özünüifadə forması bayramın aşağıdakı keyfiyyətlərindən üzə çıxır: a) *Xıdır Nəbi bayramı etnik özünütəşkil formasıdır: xalq bu bayram vasitəsilə ritmik olaraq özünü yenidən təşkil edir.* b) *Xıdır Nəbi bayramı etnik davranış modelidir: xalq bu bayram vasitəsilə özünütəşkil formasıdır: xalqın bütün ümumiyyətli dəyərləri bu bayramın simvolları vasitəsilə ifadə olunur.* c) *Xıdır Nəbi bayramı milli kimlikin ifadə və özünütəşkil formasıdır: xalq bu bayramda qorunub qalmış milli özünütəşkil sxemləri əsasında özünü yenidən yaradır.* d) *Xıdır Nəbi bayramı kollektiv şüur formasıdır: xalqın bütün ümumiyyətli dəyərləri bu bayramın simvolları vasitəsilə ifadə olunur.* e) *Xıdır Nəbi bayramı milli kimlikin ifadə və özünütəşkil formasıdır: xalq bu bayramda qorunub qalmış milli özünütəşkil formasıdır.*

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov, N. Azərbaycanşurasında - Baki: Az. Ata M, 2002, - 600 s.

2. Əliyev, E. Azərbaycan mentaliteti haqqında "Xalq qəzeti", - 20 dekabr - 1998.

3. Əliyev, Q. Mentalitet: milli ləyəqət ölçüsündə "Azərbaycan" qəzeti, - 6 aprel, - 2001.

4. Şükürov, A. Falsəfə A.Şükürov. - Bakı: Adiloglu, - 2002, - 490 s.

5. Yıldırım, D. Sözlü Kültür və Folklor Anlayışları Açısından Düşüncelerim Türk bittiyi, - Ankara, - 1988, - s. 31-52

6. Bolotov, V.X. Nauüonalıqno-psixologiqeski problemlər və russkoqo zərubəjgə V.X.Bolotov, A.M.Kumikov. - Moskva: Nauka, - 1997, - 339 s.

7. Qumilev, L.N. Ginoqenez i biosfera çələvəsi L.N.Qumilev. - Leningrad: LQU, - 1989, - 496 s.

8. Kuliçev, G. Arxetipichnye azeri: liki menitalitem / G.Kuliçev. - Bakı: Nəşriyə, - 2002, - 246

9. Parçinov, B.Ф. Социальная психология и общественная практика / B.Ф.Парчинов. - Москва: Наука, - 1966, - 291 c.

10. Teoriya lichnosti v zapadnoevropeiskoy i amerikanskoy psixologii / Samara: Baixarh, - 1996, - 401 c.

11. ru.wikiupedia.org> wiku> Tədiqionnaya_kulturna

12. ru.wikiupedia.org> wiku> Tra-diqionnaya_kulturna

13. iandex.ru> guestiion> apt Çoto kaciekoye etnokulturna

Şakir Əlif oğlu ALBALIYEV
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent,
albalievshakir@gmail.com